

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ГУРЖІЯ

Важливим чинником розвитку сучасної історіографії історії селянства є звернення до наукової спадщини відомих істориків-аграрників, їх основних здобутків з цієї проблеми. Сказане стосується як кола пріоритетних тем, так і інтерпретації окремих подій. Актуальним є зацікавлення дослідниками і підняття на новий рівень осмислення наукового доробку відомих вчених, зокрема таких, як А. Анфімов, П. Зайончковський, І. Гуржій, І. Ковальченко, Б. Літвак, М. Лещенко, Д. Пойда, П. Теличук та ін. Аналіз їхніх праць та ідей, становлення основних підходів і концепцій дозволить глибше зрозуміти особливості розвитку і досягнення історіографії, окреслити головні результати у вивченні ключових аспектів з аграрної історії українського селянства.

У цьому сенсі особливе місце займають праці відомого історика, членкор. АН УРСР Івана Олексійовича Гуржія, що пов'язані головним чином з соціально-економічною проблематикою другої половини XVIII – XIX ст. (історія селянства і робітництва, селянських рухів, сільського господарства і торгівлі тощо) У них висвітлено різні проблеми історії селянства (соціально-економічне становище, розвиток капіталізму і його вплив на селянство, розвиток селянського господарства, зміни в соціальній структурі селянства, його побут, селянське розшарування, селянські рухи, аграрне перенаселення і міграція селян). Метою нашої статті є аналіз основних наукових здобутків ученого в цій сфері. Окремі аспекти пропонованої теми висвітлюються в публікаціях В. Смолія, О. Гуржія, В. Мельниченка, В. Молчанова, А. Санцевича [1].

При дослідженні наукової спадщини вченого слід враховувати тодішню залежність науки від ідеології, тобто дослідження ним історичних подій і явищ з марксистсько-ленінських позицій. Ідеологія вимагала використовувати такі концепції як „класовий підхід”, єдність визвольного руху українського і російського народів, наростання революційної ситуації, викривальний пафос відносно до політики „верхів” або ідей про кризу в країні і погіршення становища трудящих мас. Як наслідок, масштаби і радикалізм селянських рухів часто перебільшувалися дослідниками, розглядалися по суті без належного врахування особливостей соціальної і етнічної психології селян, їх суспільно-політичних уявлень і настроїв, виходячи з суто негативної оцінки майнового і соціального розшарування на селі.

Однак треба віддати належне працям І. Гуржія за низку теоретичних надбань та особливо за неocenний внесок в нарощування фактологічного матеріалу. Для його робіт було характерним залучення значної джерельної бази, зокрема до наукового обігу був введений великий масив архівних матеріалів. Вчений використав етнографічні джерела при характеристиці селянських заворушень, соціального становища селянства. Насамперед це

стосується народних пісень, оповідань, переказів, легенд, художніх творів.

У своїй першій монографії, присвяченій повстанню селян в селі Турбаї 1789 – 1793 рр., історик дослідив процес остаточного закріпачення селян і селянський рух на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. [2]. У праці аналізується важке економічне становище селянства, викликане політикою тогочасної влади, дана загальна картина його соціально-правового статусу. І. Гуржій висвітлив процес поступового обмеження особистих, майнових прав і свобод селян, співставляючи різні нормативно-правові акти влади. При цьому зазначалося, що ключовою проблемою у системі відносин на селі завжди залишалось аграрно-селянське питання, яке визначало основні напрями внутрішньої політики самодержавства.

Вчений на значному архівному матеріалі детально реконструював безпосередні причини і передумови селянського невдоволення на прикладі сіл зазначеного регіону. Висвітлено різні форми селянської боротьби: втечі селян, відмова виконувати панщину, напади на панський двір, опір військовим командам та ін. Яскраво зображується така форма боротьби як „шукання» козацтва, коли селяни порушували клопотання про своє козацьке походження, маючи на меті звільнитись з кріпацтва й набути статусу вільних землеробів.

На прикладі села Турбаї вченому вдалося на мікроісторичному рівні висвітлити протистояння сільського населення, поміщиків і владних установ, що тривало кілька років. Якщо звернути увагу на селянські земельні наділи, то вони були досить значними, а саме у відсотковому відношенні найбільша група господарств (33, 26%) мали 10–20 дес. [2, 71]. Причинами незадоволення селянського повстання І. Гуржій вважає кріпосницький гніт, низький технічний та агрономічний рівень обробітку землі.

Вчений детально зупинився на історії організації т. зв. сільського самоуправління і його ролі у згуртуванні селян протягом 1789 – 1793 рр. Він доводить, що найважливіші громадські справи вирішувались на зборах села, а виконавча влада перебувала в руках виборних осіб. На утримання штату управління і для всіх громадських потреб влаштовувався, залежно від майнового стану селян, спеціальний збір коштів. Діяв і громадський суд. Показана діяльність самоуправління, пов'язана з поданням прохань і скарг до суду, веденням поточних громадських і карних справ, відстоюванням перед різними інстанціями прав селян на забране в поміщиків майно.

Одну зі своїх монографій дослідник присвятив розкладу феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. [3]. Окремий розділ відводиться характеристиці розвитку капіталістичних відносин у селянському господарстві, розшарування селянства. В ньому аналізуються розвиток селянського господарювання, товарного виробництва, поширення і характер дрібних селянських промислів. Детально висвітлюються чумакування, візникування і прасольський промисел. На нових архівних матеріалах всебічно показано, як селянські господарства поступово включалися в товарно-грошові відносини. Розкрито деякі питання селянської оренди.

Розвиток сільського господарства подано в зв'язку з селянськими промислами і торгівлею. Цей процес, на думку І. Гуржія, виявився в різноманітних формах: 1) поєднання натурального землеробства з домашніми промислами (обробка сировини для власного споживання) і панщинною працею на поміщика; 2) поєднання натурального землеробства з промислами у вигляді ремесла; 3) поєднання натурального землеробства з дрібним виробництвом промислових продуктів на ринок; 4) поєднання дрібного торгового землеробства з дрібним товарним виробництвом в промисловості [3, 259]. Товаризацію сільського господарства, розвиток ярмаркової торгівлі на Україні, сільських і міських базарів вчений проаналізував в окремих працях [4].

Дослідник наголосив на відсталості систем ведення землеробства, примітивній техніці, низькому рівню агрокультури, відсутності боротьби з сільськогосподарськими шкідниками. Серед інших проблем сільського господарства він виділив також низьку врожайність сільськогосподарських культур, часте повторення неврожайних років, голод, зuboжіння селянських господарств.

Автор подав змістовні таблиці про кількість кріпаків за окремими губерніями і групами поміщицьких маєтків, показав мізерність селянських земельних наділів, технічну оснащеність селянських господарств, навів численні приклади обезземелення селян. Проаналізовано фактологічні дані щодо побуту українських наймитів і сільськогосподарських робітників, договірно-зобов'язальні відносини, майнові взаємовідносини у середовищі селян. Яскраво зображено (на прикладі буденного життя селян) розшарування серед поміщицьких і державних селян, козаків. Як наслідок, автор висвітлив такі процеси, як відхід селян на заробітки, міграційні рухи (організовані і стихійні), умови життя переселенців, заробітна плата тощо. Детально процес селянського розшарування і всі пов'язані з ним наслідки вчений дослідив як одне з основних джерел формування робітництва в іншій монографії, присвяченій зародженню цього класу [5].

Одна з центральних проблем у науковому доробку І. Гуржія – історія селянської боротьби і селянські рухи кінця XVIII – першої половини XIX ст. [6; 7; 8]. На значній джерельній базі (насамперед, архівах) висвітлено становище селянства, основні причини, етапи, форми і зміст, територію охоплення і наслідки селянських рухів цього періоду. Найбільш детально проаналізовано повстання у селах Морозівці (1783 – 1785 рр.) і Турбах (1789 – 1793 рр.), селянські рухи під керівництвом У. Кармалюка (1810 – 1830-ті рр.), боротьбу селян під час першого польського повстання 1830 – 1831 рр., „Київської козаччини” і „походи у Таврію за волею 1850-х рр.”.

Важливе значення має зроблений автором ґрунтовний аналіз соціального складу сільського населення у дореформений період, який засвідчує його роздробленість на різні за чисельністю, правовим і майновим становищем соціальні групи. Вивчаючи причини селянських рухів, дослідник приділив значну увагу соціально-економічному і правовому становищу окремих груп

селянського населення („халупників”, „коморників”, „бобилів”, „городників”, „місячників”), розкрив основні суперечності у відносинах між селянами і військовими поселенцями, показав непосильність існуючих податків і платежів.

Вчений класифікував селянські виступи за ступенем насилля; інтенсивністю бажання селян повністю зупинити або частково скоротити повинності поміщикам; за стилем дій селян під час заворушень: позбавлення повноважень сільських посадовців, відмова працювати, нелегальне використання пасовищ, лісів і т. д. Особливо ретельно підібраний автором матеріал про подання скарг, підпали поміщицьких садиб, розправу селян з поміщиками, селянські втечі та ін. При цьому часто різні форми руху чергувались або поєднувались між собою. Цінними є наведені автором узагальнюючі дані, зокрема щодо кількості втікачів в цілому по Україні. Окрема розвідка вченого присвячена втечам селян як одній з поширених форм боротьби [9]. І. Гуржій відзначав, що серед слабких сторін у селянській боротьбі були стихійність, розрізненість, локальність, царистські ілюзії, неясність мети.

Дослідник зауважив і на ролі звичаєвого права, на яке часто опиралися селяни у відстоюванні своїх прав. Він вивчав і таке важливе джерело щодо уявлень і свідомості селян як скарги, які вони подавали в повітові суди, повітовим і губернським предводителям дворянства, земським справникам, в губернській правлінні і губернаторам, окремим царським сановникам й навіть самому царю. Хоча, як стверджує історик, більшість з них залишилася без відповіді. Характерною рисою селянських рухів, на думку автора, було зростання недовір'я селян не тільки до місцевих, а й до центральних органів влади. Лише цар в уяві селян продовжував залишатися носієм „справедливості”.

Деяким керівникам селянського руху присвячені окремі наукові розвідки. У брошурі „Устим Кармалюк” на тлі історичних подій розкрито образ селянського ватажка, який очолював селянські загони на Поділлі [10]. Крім іншого, у праці наводяться приклади як чутки в цьому регіоні (зокрема, про нову „Коліївщину”) сприяли збільшенню масштабів селянського невдоволення. В іншій брошурі показана діяльність Семена Гаркуші, який в 1760 – 80-х рр. вів боротьбу з поміщиками [11].

Не можна оминати увагою і окремі узагальнюючі матеріали І. Гуржія, присвячені історії селянства і селянському руху, опубліковані в українській радянській енциклопедії. Це стосується висвітлення таких питань: державні селяни, економічні селяни, приписні селяни, посесійні селяни, удільні селяни, церковні селяни, „Київська козаччина”, Мошурівське заворушення селян 1826 р., Морозівське повстання 1783 – 1785 рр., Підвисоцьке селянське заворушення, Чугуївське повстання [12].

Таким чином, наукові праці І. Гуржія зробили значний внесок у вивчення історії українського селянства. Сучасні дослідники часто використовують його висновки і узагальнення, підрахунки, фактологічний матеріал загалом у

вивченні різних аспектів селянського господарства і землеволодіння, землеробства і промислів, соціальної структури і диференціації селянства, селянських рухів другої половини XVIII – XIX ст. Вчений виробив власне оригінальне бачення різних проблем історії селянства. Негативний фактор, який вплинув на його науковий доробок, позначився тим, що висновки робились під кутом зору тодішньої ідеології, тобто деякі тези потребують уточнень і більш об'єктивних коректив. Тому завданням сучасних дослідників є творче переосмислення праць відомого історика з різних проблем соціально-економічної історії України другої половини XVIII – XIX ст.

1. Гуржій О.І. Порини (оповідь про життя І.О. Гуржія). – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008.; Санцевич А. І.О. Гуржій: життя і творчість // Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег. Спогади, документи, статті про вченого / Товариство істориків Черкащини ім. І.О. Гуржія / О.І. Гуржій (авт.-уклад.). – Черкаси: Черкаський ЦНТІ, 2008.; Гуржіївські історичні читання (Матеріали конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження члена-кореспондента АН УРСР І.О. Гуржія). – Черкаси; К., 2006 (публікації В.Смоля, В.Молчанова, В.Мельниченка).
2. Гуржій І.О. Повстання селян в Турбях (1789 – 1793). Монографія. – К.: АН УРСР, 1950.
3. Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954.
4. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. – до 1861 р.). – К.: АН УРСР, 1962.; Гуржій І.О. Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII – первой половине XIX в. и их роль в развитии товарного производства // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961.
5. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958.
6. Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з кінця 80-х рр. XVIII ст. – до 1861 р.). – К.: Радянська школа, 1958.
7. Гуржій І.О. Селянський рух на Україні 1856 р. – К., 1956.
8. Гуржій І.О. Селянські рухи на Україні в першій половині XIX ст. // Вісник АН УРСР. – К., 1952. – № 1.
9. Гуржій І.О. Утечі селян – одна з поширених форм антикріпосницької боротьби на Україні в першій половині XIX ст. // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1953. – Т. 5.
10. Гуржій І.О. Устим Кармалюк. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955.
11. Гуржій І.О. Семен Гаркуша. – К.: Радянська школа, 1962.
12. Гуржій І.О. Державні селяни // Українська радянська енциклопедія (далі – УРЕ). – Т. 4. – К., 1961.; Економічні селяни // УРЕ. – Т. 4.; Київська козаччина // УРЕ. – Т. 6. – К., 1961.; Морозівське повстання // УРЕ. – Т. 9. – К., 1962.; Мошурівське заворушення селян 1826. // УРЕ. – Т. 9.; Підвисоцьке селянське заворушення // УРЕ. – Т. 11. – К., 1963.; Посесійні селяни // УРЕ. – Т. 11.; Приписні селяни // УРЕ. – Т. 11.; Удільні селяни // УРЕ. – Т. 15. – К., 1964.; Чузуївське повстання // УРЕ. – Т. 16. – К., 1964.; Церковні селяни // УРЕ. – Т. 16.